

№1 (2) - 2011

ISSN 2181-032X

O'ZBEKISTON ARXEOLOGIYASI

АРХЕОЛОГИЯ УЗБЕКИСТАНА

МУНДАРИЖА

МАҚОЛАЛАР

М.Ж. Журакулов Самарқанд воҳасининг ибтидоий маданият тарихи саҳифаси	5
В.Д. Рузанов Палеометалл даврида Ўзбекистонда кабилалар миграцияси (1 қисм)	25
К. Абдуллаев Ўзбекистон ҳудудидаги энг қадимги давлатлар ва уларнинг қадимги шарқ цивилизациялари билан маданий алоқалари	40
А.Э. Бердимурадов, А.А. Мусакаева Самарқанд вилоятидан топилган Канишканинг олтин тангаси	47
М.М. Мамбетуллаев Катта Айбуйирқала ибодатхона мажмуаси тадқиқоти	52
Ш.Т. Адылов Нумижкат, Навакмитан, Байқанд, Ромитан (Ғарбий Суғднинг қадимий пойтахтлари тарихидан)	62
Г.П. Иванов Риштон шаҳри тарихи бўйича янги маълумотлар	82
М.Х. Пардаев, Ж.И. Ғофуров Ғарбий Уструшонада зардўштий қавмлар излари	85
С.С. Суёнов Қашқадарё водийсининг сув манбалари ҳақида қисқача маълумот	89
Ж.К. Мирзаахмедов, М.Н. Султонова Бухоро воҳасининг илк ва ривожланган ўрта асрлар даврига оид материаллари мажмуаси	95
А.А. Раимқулов, Г.Х. Сиддикова Кеш-Шахрисабз ҳудудида шаҳарсозлик маданиятининг шаклланиши хусусида	99
А.А. Анарбаев, З.А. Қараева Соҳибқирон Амир Темур даврида шаҳарсозлик маданияти	108
М.А. Реутова Лес асос устидаги деворий суратларни бирлаштиришнинг янги усуллари ҳақида	114
ХАЛҚАРО ҲАМКОРЛИК	
С.И. Мустафокулов, Т.К. Ходжайов, А.В. Громов Эски Термиз аҳолисининг антик ва ўрта асрлар давридаги палеодемографиясига доир	120
ЁШ ТАДҚИҚОТЧИ МИНБАРИ	
А.М. Омонов Обираҳмат ғори индустриясида қўланилган леваллуа техникасининг икки хил талқини	132
А. Яркулов Нахшабнинг археологик жиҳатдан ўрганилиши тарихидан	135
ТАНҚИД ВА ТАҲЛИЛ	
М.Х. Пардаев А. Отахўжаев. Илк ўрта асрлар Марказий Осиё цивилизациясида турк-суғд муносабатлари	142
АХБОРОТ	
К.А. Раҳимов, М. Сандов “Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммолари ёш тадқиқотчилар талқинида” мавзусидаги ёш олимлар илмий амалий конференцияси ҳақида	145
М.Х. Пардаев «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида 2010 йилда ўтказилган археология тадқиқотлари натижаларига бағишланган ҳисобот сессияси» йиғилиши ҳақида Самарқанд, 31 март - 1 апрел 2011 йил	147
БИЗНИНГ ЮБИЛЯРЛАР	
Козим Абдуллаев – олим, археолог, санъатшунос	149

НАХШАБНИНГ АРХЕОЛОГИК ЖИХАТДАН ЎРГАНИЛИШИ ТАРИХИДАН

© 2011. А. Ярқулов

Самарқанд давлат университети

Нахшабнинг қадимги ва антик давр моддий маданияти нисбатан яхши ўрганилган бўлсада (Сулейманов, 2000; Исамиддинов, Сулейманов, 1984; Исамиддинов, Хасанов, 2000; Кабанов, 1977; Кабанов, 1981), ўрта асрлар, айниқса ривожланган ўрта асрлар даври тўғрисида бундай фикр айтиб бўлмайди.

Қадимги ва ўрта асрларда Қарши воҳаси Нахшаб, бироз араблашган шаклда Насаф деб аталиб, унинг тарихи, маданиятини ўрганиш XIX асрнинг 70-йилларидан бошланган.

Қарши воҳасини ўрганилишини мутахассислар учта катта даврга бўлишади. Биринчи босқич подшо Россияси истибдоди даврига тўғри келиб, унда берилаётган маълумотлардаги илмий тизимнинг йўқлиги, уларни узук-юлуқлиги билан характерланади (Ражабова, 2006. 2-б.).

Иккинчи босқичи асосан советлар даврига тўғри келади. Бу даврда ёдгорликларни ўрганишда анча камрови кенг ишлар амалга оширилган (Массон, 1973; Кабанов, 1981; Лунина, 1990; Сагдуллаев, 1989).

Маълумки, Ўрта Осиё археологияси XX асрнинг иккинчи ярмида турли воҳаларнинг кулоллик идишлари «хронологик рамка»сини яратиш бўйича алоҳида илмий изланишлар ўтказилишга эҳтиёж катта эди. Чунки «хронологик рамка»нинг йўқлиги сабабли, археологлар томонидан қазилаётган объектларнинг даврини аниқлашда муайян қийинчиликлар мавжуд бўлган. Шу сабабли, амалга оширилган тадқиқотлар натижасида, Қашкадарё воҳаси бўйича ҳам кулоллик тарихи, идишларнинг муқим даврий санасига бағишланган монография ва диссертациялар юзага келди (Исамиддинов, Сулейманов, 1984; Столярова, 1985; Исамиддинов, Хасанов, 2000). Лекин, бу илмий ишларда асосий эътибор Ерқўрғон шаҳар харобасидан топилган археологик материалларга эътабор қаратилганлиги, тадқиқотлар даврий жиҳатдан фақат қадимги ва антик даврларни ўз ичига олиши сабабли, муаммони ярми ҳал қилинган деб эътироф қилиш мумкин.

Худди шу даврларда, Кеш археологик комплекс экспедицияси ходимлари томонидан Олтинтепа, Қаландартепа каби марказий шаҳарлар билан бир қаторда қишлоқ турар жойлари очиб ўрганилди. Шаҳар хунармандлари маҳалласида археологик ишлар олиб борилди ва кулоллик, шишасозлик каби ишлаб чиқариш усуллари ҳар томонлама, кенг ўрганилди (Лунина, 1984).

Нахшабнинг археологик жиҳатдан учинчи босқич ўрганилиш тарихи Республикамизнинг мустақиллик йилларига тўғри келади. Мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб халқимизнинг улуғ шахслари ва шаҳарлари тарихини, халқ ўтмишини ўрганиш давлат микёсида амалга оширила бошланди. Бунга

Қашқадарё воҳасининг икки тарихий маданий марказлари Қарши ва Шаҳрисабз шаҳарларининг юбилей саналарини нишонланиши фикримиз далилидир (Шаҳрисабз, 2002).

Нахшаб ҳудудидаги археологик ёдгорликларни кузатиш ва дастлабки маълумотлар йиғиш ишлари XIX асрнинг 70–йилларидан бошланган. Бу даврда тадқиқотлар юзаки тарзда, ўтказилган бўлиб, у ёдгорликлар тўғрисида афсоналар, оғзаки маълумотлар йиғиш билан чекланган, археологик қазув ишлари ўтказилмаган.

Қашқадарё воҳаси орқали Афғонистонга ўтган рус амалдорлари Яварский, Логофет, Туркистон хаваскорлар археология тўғараги аъзолари Л.И. Зимин ва Ж. Кастаньелар Нахшаб ёдгорликларининг географик жойлашуви тўғрисида қисқа маълумотлар қолдирганлар (Исамиддинов, Сулейманов, 1984. С. 4).

1942 йилда Ўрта Осиё Давлат Университети (САГУ) тарих факультети археология кафедраси аъзолари М.Е. Массон ва Г.А. Пугаченкова Ўзкомстарис йўлланмаси билан Шаҳрисабзга юборилади. Улар Кеш-Шаҳрисабзнинг XIV–XV асрлардаги тарихини археологик-топографик ва тарихий-меъморий жихатдан ўрганиш борасида тадқиқотлар олиб борадилар. Бу илк археологик тадқиқотлар асосан Шаҳрисабздаги меъморий обидаларнинг қурилиш тарихини аниқлаш ва таърифлашдан иборат бўлади.

Г.А. Пугаченкова қадимий хитой манбаларида қайд этилган Сусе шаҳрини Шаҳрисабздан эмас, балки ҳозирги Китобнинг ўрнидан излаш лозимлигини таъкидлайди. Тадқиқотлар давомида Шаҳрисабзнинг топонимикасига оид маълумотлар тўпланади, XVIII–XIX асрлардаги гузарлар номлари келтирилади. Шу йилдан бошлаб Қашқадарёдаги археологик ёдгорликларни ўрганишга қизиқиш ортиб, бир пайтлар Суғднинг марказий шаҳарларидан бири бўлган Шаҳрисабз ҳақида турли илмий фикрлар, қарашлар пайдо бўлади (Исамиддинов, Сулейманов, 1984. С. 4).

1946 йилда Амударё экспедицияси аъзолари А.И. Тереножкин ва Л.И. Альбаум Қарши воҳасида археологик қидирув ишларини олиб борадилар (Исамиддинов, Сулейманов, 1984. С. 4). Улар Ерқўрғон, Қофиртепа, Қалъаи Захҳоки Морон, Кўхна Фазли ва яна бир қанча кичик тепаларни кўздан кечирадилар. А.И. Тереножкин Қофиртепадан топилган моддий маданият ашёларини милoddан аввалги III–II асрларга, Қалъаи Захҳоки-Морон ва Ерқўрғонни Кушон даврига тааллуқли деб кўрсатади. Шунингдек, воҳадаги суғориш тизимларини пайдо бўлишини милoddан аввалги I аср бошларига тўғри келишини Эски Анҳор шоҳ ариғи материаллари асосида аниқлайдилар.

1948 йили Б.Я. Ставискийнинг «Қадимги Суғд тарихи ва топонимикасига оид масалалар» номли мақоласи турли хил қарашлар ва мунозарали фикрларнинг туғилишига сабаб бўлади. Мақолада муаллиф Авестода ва ундан кейинги ёзма манбаларда тилга олинган қадимги Суғд ҳудуди Қашқадарё воҳасида жойлашган деган фикрни келтиради. Б.Я. Ставискийнинг мақоласи асосида Қашқадарёда кенг миқёсли археологик қазув ва қазув ишлари олиб борилади ва бу Нахшабнинг ўрнини аниқлашда муҳим аҳамият касб этади.

Бу даврда С.К. Кабанов томонидан ЎзФА тарих ва археология институтининг топшириғига биноан Қашқадарёда археологик қидирув ва қазув ишлари олиб борилаётган эди. Қашқадарёнинг юқори оқимидаги археологик қидирув ишлари натижасида, Сарой кишлоғидаги илк темир даврига оид Жартепа ва Янгикишлоқдаги Янгитепада ўтказилган тадқиқотлар, айниқса воҳа қадим тарихини ўрганишда ўз даври учун муҳим бўлади. Чунончи, бу ёдгорликлардан милoddан аввалги I минг

йиллик биринчи ярмига оид сопол намуналари қайд қилинган. С.К. Кабановнинг ушбу тадқиқотлари натижасида, биринчи марта, воҳанинг илк темир ва қадимги давр сопол идишлари тўғрисидаги маълумотлар олинди.

XX асрнинг 50-60 йилларидаги Афросиёб, Варахша, Панжикентда ўтказилган кенг қамровли археологик ишлар Нахшабда ҳам шу тарзда тадқиқотлар олиб борилишига туртки бўлади. Тадқиқотчи С.К. Кабанов ўрта асрларга оид манбаларни ўрганиб чиқиб, Нахшабдан ташқари яна иккита йирик шаҳарни Касба ва Безда харобалари бўлган Касбитепа ва Кўхна Фазлини ўрганишга киришади. Натижада, ҳар икки ёдгорлик ҳам асосан ўрта асрларга тааллуқли эканлиги аниқланади. С.К. Кабанов Қашқадарё воҳасини қадимий ва ўрта асрлар ёзма манбаларидан фойдаланган ҳолда археологик топография масалалари билан қизиққан биринчи тадқиқотчи ҳисобланади.

1946-1948 йилларда С.К. Кабанов ўз археологик тадқиқот ишларини асосан Қарши ва унинг атрофларида олиб боради. Бу изланишлар натижасида, араблар босқинига қадар Қарши аҳолисининг сиёсий, иқтисодий ҳаёти, маънавий дунёси ва ва моддий маданияти тарихи ҳақида кўплаб маълумотлар тўпланади (Исамиддинов, Сулейманов, 1984. С. 4). Тадқиқотчи томонидан Ерқўрғон ва Мудинтепада олиб борилган археологик қазишмалар натижасида, бу ҳудудда деҳқончилик маданияти тарихи, экин майдонларининг ўрни, уларнинг хусусиятлари аниқланади. Воҳанинг ғарбий йирик деҳқончилик ва ҳунармандчилик ҳўжалигига асосланган шаҳарлари Касба ва Безда археологик жиҳатдан ўрганилиб, натижалар мавжуд ёзма манбалар маълумотлари билан солиштирилади. Бу илмий натижаларни олишда С.К. Кабанов тадқиқотларининг ўрни катта бўлди.

Қарши воҳасида олиб борилган тадқиқотлар натижасида С.К. Кабанов илк ўрта асрларда пайдо бўлган қишлоқ манзиллари харобаларини икки гуруҳга бўлади. 1) эрамиздан олдинги ёки эрамизнинг бошларида пайдо бўлиб, бир неча қурилиш даврига эга манзиллар харобалари: Шўртепа, Ойтуғдитепа, Пишактепа, Мудинтепа ва бошқ.; 2) илк ўрта асрларда пайдо бўлиб, ягона қурилиш даврига эга бўлган манзилгоҳлар: Наймантепа, Олтинтепа, Каттепа, Кофиртепа ва бошқ. (Кабанов, 1977).

1949-1950 йилларда С.К. Кабанов бошчилигидаги археология гуруҳи Қашқадарёнинг юқори окими ҳудудларида қидирув ишларини олиб борадилар. Изланишларда асосий эътибор Китоб шаҳри атрофидаги қадим ва илк ўрта асрларга оид ёдгорликларга қаратилади. Қайнар қишлоғи атрофидаги ғор ва унгулар (Еттиқиз ва Қирққиз) кўздан кечирилади, Макрид қишлоғидаги Кўрғонтепа ва Китоб шаҳридаги йирик шаҳар харобаси бўлган Қаландартепада археологик тадқиқотлар ўтказилади ва бу ерда милодгача йирик шаҳар – Сусе (хитой манбаларида) жойлашганлиги ва Кеш дастлаб айнан Қаландартепа ўрнида бўлганлиги аниқланади.

Қаландартепа милоддан аввалги II–I асрларда воҳанинг марказий шаҳри сифатида шаклланиб, ундаги ҳаёт XIV–XV асрларга қадар давом этган. Бирок ҳозирги кунда ёдгорлик Китоб шаҳри янги қурилишларининг остида қолиб кетган ва уни археологик ўрганишнинг имкони йўқ.

1950 йилларнинг бошларида Қарши воҳасидаги илк ўрта асрларга оид қишлоқ манзиллари харобалари: Шўртепа, Негузтепа, Дагайтепада қазув ишлари олиб борилади. Бу ёдгорликлар эрамизнинг I асрида пайдо бўлиб, улардан топилган турли моддий ашёлар-сопол идишлар парчалари, тангалар, ҳайкалчапар мазкур ёдгорликларни ўз даврида муҳим ҳарбий-стратегик ва сиёсий аҳамиятга эга

бўлганлигини, аҳолиси асосан деҳқончилик билан шуғулланганлигини кўрсатувчи маълумотлар олинади.

1955-1958 йилларда Чимкўрғон сув омбори курилиши режалаштирилаётган ҳудудлардаги археологик ёдгорликларни рўйхатга олиб, уларни тадқиқ этиш масаласини ҳал қилишда ҳам С.К. Кабанов бошчилигидаги археологлар гуруҳи ката ишларни амалга оширадilar (Кабанов, 1977. С. 75-83). Сув омбори ҳудудида 25 га яқин археологик ёдгорликнинг бузилиши хавфи борлиги аниқланади. Олиб борилган тадқиқот ишлари натижасида, бу ҳудудда илк ўрта асрларда ўтроқ ва дашт чорвадор аҳолининг маданий уйғунлашув жараёнидан гувоҳлик берувчи осори атиқалар топилади.

Бу ҳудуддаги археологик изланишлар Кеш археологик-топографик экспедицияси билан Тошкент Давлат университети ҳамкорлигида (М.Е. Массон раҳбарлигида) олиб борилган. С.Б. Лунина VIII-XII асрлардаги Нахшаб тарихий географиясига бағишланган махсус тадқиқот ўтказган ва уни нашрдан чиқарган. Қашқадарё водийси шарқий қисмидаги археологик изланишларни С.К. Кабанов, В.Д. Жуков, Г.Я. Дресвянская, З.И. Усмонова, А.С. Сагдуллаев, Н.Н. Крашенникова, Н.П. Столярова, П. Ниёзов, И. Бахшицян, О.Н. Лушпенко ва бошқалар олиб боришган. Айтиб ўтиш лозимки, С.Б. Лунинанинг ўрта аср кулоллигига бағишланган илмий мақола-лалари бир ёдгорлик топилмаларига ёки қисқа тарихий даврни ўз ичига камраб олиш билан характерланади. Бунга Шуллиуктепада олиб борилган изланишларнинг чекланган ҳажмда ўтказилганлиги ҳам сабаб бўлган бўлса ажаб эмас. Археологик маълумотлар асосан шаҳарлар топографиясига ёки қишлоқ турар жойларининг тузулишига қаратилиб умумлашган хунармандчилик муаммоларига алоҳида эътибор берилмайди.

В.В. Бартольд ва Ле Стренжлар ёзма манбаларга таяниб Насафнинг ўрта асрлар тарихий географияси ҳақида тадқиқот ишлари олиб боришган. Бу тўғрида Л.А. Зимин махсус илмий иш қилган. Ўрта асрлар Насаф тарихий географиясини ўрганиш учун М.Е. Массон ва С.Б. Луниналар тарихий-археологик изланишлар ўтказишган. Насаф ёки Нахшаб ҳудудида ўрта асрларга оид археологик тадқиқот ишларини С.К. Кабанов, Б.Д. Кочнев, Р.Ҳ. Сулаймонов, М. Турабеков, М.Ҳ. Исамиддинов, Л.Л. Букинч, Қ.С. Собиров, Н.Ю. Нефедов, А. Анорбоев, В.А. Пырин, С.Н. Воробьева ва бошқалар олиб боришган.

Афросиёда шаҳар ҳаётининг юксалиши ҳамда инкирози билан мувофиқ тарзда кечган Суғдиёнанинг «иккинчи пойтахти» Ерқўрғонни (Қашқадарё) тадқиқотчилар юнон-рим тарихчилари томонидан эслатилган Ксениппа вилоятининг марказий шаҳри деб ҳисоблайдилар (Ўзбекистон тарихи, 2003. 81-бет).

С.К. Кабанов Нахшабни Ерқўрғон ўрнида бўлган деб ҳисоблайди. М.Е. Массон фикрига кўра, илк ўрта асрлардаги Нахшаб йирик шаҳарлардан бири Қалъаи Заҳҳоки-Марон бўлиши мумкин. С.Б. Лунина эса илк ўрта асрларда Қашқадарёнинг қуйи оқимида бир-биридан 20 км узоқликда бўлган иккита шаҳар Ерқўрғон ва Қалъаи Заҳҳоки-Марон деярли бир пайтда қурилган шаҳарлар деб кўрсатиб ўтади. Ерқўрғон VI асрда ўз фаолиятини тўхтатган. Ерқўрғонда ҳаёт фаолиятини тўхташига эфталийлар ва турклар ўртасидаги қакшатқич жанглار сабаб бўлган. Қалъаи Заҳҳоки-Марон эса араб истилоси давригача фаолият кўрсатган.

Нахшаб марказий шаҳри, кейинчалик Шуллиуктепа, ўрнида қад ростлайди. Бунга асосий сабаб қилиб Ерқўрғон билан бир пайтда уни сув билан таъминлайдиган Рудаксойнинг вайрон этилиши кўрсатилади (Раимкулов, Хидирова, 2007. 262-б.).

Шу ўринда, таъкидлаш лозимки, бу ерда М.Е. Массон ҳам сув танқис бўлганлигини таъкидлаб ўтган: “Насаф рустокини сув билан таъминловчи ягона, кам сувли Кеш дарёси (Қашқадарё) баъзи йилларда куриб қоларди. Бундай пайтларда боғлар, полиз ва экинзорлар кудук сувидан суғорилган” (Массон, 1973. С. 34).

Қашқадарёдан бирмунча четда жойлашган Ерқўрғон шаҳрининг фаолиятини тугатиши, нафақат даврнинг сиёсий воқеалари билан балки, сув танқислигининг асосий муаммога айланиши билан ҳам изоҳланади. Аҳоли ўзлари учун қулай, муҳим ҳаётий зарурат бўлган сув танқислигига учрамаслик учун Қашқадарё бўйида янги шаҳар барпо қилади. Қашқадарё бу шаҳарнинг ўртасидан оқиб ўтиб, уни иккига ажратиб турган. Дарё устига қурилган ягона кўприк Насафнинг ўнг ва чап қирғоқларини бирлаштириб турган (Массон, 1973. С.35).

Археологик тадқиқотларга кўра, Қашқадарё водийсида ривожланган ўрта асрларга келиб аҳоли пунктлари сони қисқаради. Илк ўрта асрлардаги 123 та аҳоли пунктдан ривожланган ўрта асрларга келиб фақат 59 тасида ҳаёт давом этган. IX-XII асрларда йирик ва марказий шаҳарларда ҳаётнинг гавжумлашиши кузатилади (Қамолитдинов, 1996. С. 61).

1964-1966 йилларда М.Е. Массон раҳбарлигидаги Кеш археологик-топографик экспедицияси бу ҳудуддаги бир қанча ёдгорликларда: Ерқўрғон, Қўна-Фазли, Каспи, Устукдадиза, Қарши ва бошқаларда қидирув ишлари олиб боришади (Сулаймонов, 2000. С. 3). Натижада, кўпгина тарихий манзилларнинг жойлашган ўрни аниқланиб, ёдгорликларнинг стратиграфияси ўрганилади.

1973 йилда Ўзбекистон ФА археология институтининг Р.Х. Сулаймонов бошчилигидаги экспедицияси жанубий Сўғднинг антик давр шаҳарлари, жумладан Ерқўрғон ва Қалъаи Заҳхоки-Марон ёдгорликларида иш бошлайди. Шаҳарнинг кулоллар, темирчилар маҳаллалари очиб ўрганилади. Илк бор антик давр сопол идишлар ишлаб чиқариш усуллари археологик материаллар асосида тиклашга ҳаракат қилинади (Туребеков, 1990. 17-19 бетлар).

1971-1972 йилларда Таллисорттепада, 1973-1974 йилларда Шуллауктепада ва 1981 йилда Косонттепада археологик ишлар олиб борилган.

Охириги йилларда Афросиёбнинг ҳоким саройида олиб борилган кенг қамровли археологик қазиш ишлари Мовароуннаҳрнинг қорахонийлар даври моддий маданиятини ўрганишда бурилиш нуктаси бўлиб хизмат қилди. Жанубий Сўғд ҳудудидаги Олтинтепада олиб борилган қазиш ишлари эса IX-XII асрларда бу ерда ҳунармандчилик соҳаларининг юксак даражада ривож топганлигини кўрсатди. Қазишмалар натижасида қўлга киритилган кулоллик маҳсулотларидан хум, кўза, тувак, товоқ, қозон ва бошқа шу каби идишлар кўплаб топилган. Уларнинг айримлари қизил ангоб билан, елка қисми чизиқли нақшлар билан безатилган. Шубҳасиз, барча шу турдаги кулоллик маҳсулотлари Олтинтепада ишлаб чиқарилган (Лунина, 1984. С. 80). Топилган ашёвий далиллар бу ерда металлсозлик ва шишасозлик ҳам анча ривожланганлигини кўрсатади. Маҳаллий ҳунармандлар афтидан, турли хил кўринишдаги тақинчоқлар ҳам тайёрлаганлар (Лунина, 1984. С. 87).

Умуман олганда Олтинтепада X-XII асрларда кўпгина ҳунармандчилик соҳалари ривож топганлигини бу ерда олиб борилган қазишмалар натижалари кўрсатиб берди.

Олтинтепа дастлаб V-VI асрларда унча катта бўлмаган кишлоқ сифатида вужудга келади, VII-VIII асрларда шаҳарнинг майдони ўсиб умумий майдони 40 гектарни, унинг марказидаги арк қисми 2,5 гектарни ташкил этган. Кулоллик буюмлари асосида стратиграфик қатламлар даврий санаси ишлаб чиқилган. Олтинтепа Кеш воҳасидаги нисбатан мукаммал ўрганилганнинг ўрта асрлар шаҳар харобаси ҳисобланади. Унда олиб борилган кўп йиллик тадқиқотлар натижасида, ёдгорликнинг арк-аълоси, шаҳристони ва ҳунармандлар маҳаллалари яхши ўрганилган.

Шундай қилиб, Жанубий Сугд марказий шаҳарларининг ўрганиш даражасини кузатиб қуйидаги хулосаларни билдириш мумкин.

Самарқанд шаҳар топографиясини Афросиёб мисолида кузатадиган бўлсак, X-XI асрларда унинг ғарбий қисмида деярли инкирозга учраганлиги кузатилади. Маъмурий бинолар шаҳарнинг арк қисми кузатилади ҳолос. Шаҳарнинг асосий ҳудуди ҳозирги эски шаҳар ўрнига кўчиб ўтади. Шу сабабли, қорахонийлар даври ҳунармандчилигини ўрганишнинг имкони йўқ. Шу маънода, Қаландартепа ва Шуллактепаларнинг кўп қисми сақланмаганлигини ҳисобга оладиган бўлсак, унда Олтинтепани ўрта аср ҳунармандчилик тарихини ўрганишдаги аҳамияти янада яққол кўринади.

Безда ва Касба, шаҳарлари воҳанинг ғарбий чегара қисмида жойлашган иккинчи даражали савдо шаҳарлари ҳисобланиб, уларга ҳунарманчилик маҳсулотлари ички бозор учун мўлжалланган бўлиши керак. Бунга сабаб, уларнинг майдони нисбатан кичиклиги ва чегара ҳудудида жойлашганлигидир.

Шуллуктепа Насафнинг марказий шаҳри бўлганлиги ва савдо йўлларининг кесишган жойида эканлиги, ҳунармандчиликнинг юқори даражада ривожланганишига сабаб бўлган. Унинг рельефида кулоллар, шишасозлар ва темирчиларнинг маҳалаллари кузатилади. Бундан ташқари ислом дунёсининг машҳур уламолари Насафийларнинг кўплиги шаҳарни Моварауннаҳрдаги илм маърифат ривожланган шаҳарлардан бири эканлигидан далолат беради. Бирок, кейинги йилларда шаҳар ҳудудида бунёд этилган катта ирригация тармоқлари ёдгорликни деярли кесиб ўтиб, кўп жойини яроқсиз ҳолга келтирган.

Кейинги йилларда Кеш ва Насафнинг ўрта аср шаҳар марказларида олиб борилган кенг қамровли археологик ишлар натижасида қўлга киритилган осори атиқалар асосида, ҳунармандчиликнинг турли соҳаларини ўрганиб уларни бир тизимга келтириш ҳозирги куннинг долзарб масаласи деб ҳисоблаймиз.

Фойдаланилган адабиётлар

Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. Ташкент, 2000.

Исамиддинов М.Х., Сулейманов Р.Х. Еркурган (стратиграфия и периодизация). Ташкент, 1984.

Исамиддинов М.Х., Хасанов М.Х. История древнего и средневекового керамического производства Нахшаба. Ташкент, 2000.

Кабанов С.К. Нахшаб на рубеже древности и средневековья (III-IV вв.). Ташкент, 1977.

Кабанов С.К. Культура сельских поселений Южного Согда III-VI вв. Ташкент, 1981.

Ражабова Н.Н. История изучения археологических памятников долины Кашкадарьи (к проблеме становления и развития археологической школы в Узбекистане). Автореф... дисс. канд. ист. наук. Ташкент, 2006.

Ханыков Н.В. Описание Бухарского ханства. С-Пб., 1843.

Берне А. Путешествие в Бухару. М., 1850.

- Маев Н.А.* Очерки Бухарского ханства. Ташкент, 1875.
- Крестовский В.В.* В гостях у эмира Бухарского. С-Пб., 1887.
- Литвинов Б.Н.* Карши. Туркестанские ведомости. №114-116. 1910.
- Массон М.Е.* Столичные города в области низовьев Кашкадарьи с древнейших времен. Ташкент, 1973.
- Лунина С.Б.* Города Южного Согда в VIII-XII вв. Ташкент, 1984.
- Туребеков М.* Оборонительные сооружения древних поселений и городов Согда (VII-VI вв. до н.э., VII в. н.э.). Нукус, 1990.
- Сагдуллаев А.С.* Оседлые области юга Средней Азии в эпоху раннего железа (генезис культуры и социально-экономическая динамика) // Автореф.... дисс. док. ист. наук. М., 1989.
- Столярова Н.П.* Средневековая керамика Кашкадарьинского оазиса XI - нач. XIII вв. Ташкент, 1985.
- Шахрисабз.* Наследия тысячелетий. Ташкент, 2002.
- Шахрисабз.* Дресвянская Г.Я., Лунина С.Б., Султанов Х.Т., Усманова З.И. - Ташкент, 1993.
- Сулаймонов Р.Х.* Нахшаб - унутилган тамаддун сирлари. Ташкент, 2004.
- Ўзбекистон* тарихи. Тошкент, 2003.
- Камолиддинов Ш.С.* Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX—начала XIII вв. Ташкент, 1996.
- Раимкулов А.А., Хидирова Г.* Насаф-Карши ўрта асрларда // ИМКУ. Вып. 35. Ташкент, 2007.